קברים מתקופת הברזל 1 בבית הקברות באזור

אביבה בושנינו ואלי ינאי

הקדמה

בשנת 2001 נערכה חפירת הצלה באזור (נ״צ רי״ח 1815–8/6587–92, רי״י 1315–8/1587–92), מצפון לכביש יפו–רמלה.[1] השטח שנחפר נמצא בשוליים המזרחיים של בית הקברות הקדום, המשתרע על פני השטח רחב־הידיים של גבעות הכורכר שמדרום לתל אזור וממזרח לו. מקורו של המידע על בית הקברות בחפירות אקראי והצלה שנערכו בסביבת התל למן אמצע המאה הכ׳.[2] בשנת 2002 נערכה חפירת הצלה בתחום בית הקברות בהנהלת מרטין פיילשטוקר (נ״צ רי״ח 18190/65940, רי״י 13190/15940); הקברים מתקופת הברזל 1 שנתגלו בחפירתו מתפרסמים כאן.[3]

שם האתר ׳אזור׳ נשתמר בשמו של הכפר הערבי יאזור שניטש בשנת 1948; יש לזהותו, כנראה, עם אזור הנזכרת בין ערי שבט דן בתרגום השבעים ליהושע י״ט:45. אזור נזכרת גם בכתובת אשורית המספרת על כיבושה בידי סנחריב. שרידי בית כנסת שנתגלו במקום מעידים על יישוב יהודי בתקופה הביזנטית. בתקופת מסעי הצלב בנה שם ריצ׳רד לב הארי מבצר (Château des plains) כדי להגן על הדרך לירושלים; המבצר נמסר למסדר הטמפלרים.

השם הערבי יאזור נזכר לראשונה במקורות מהמאה הי״ג לסה״נ. יקוט אל־חמאוי (1228 לסה״נ) מתארו כיישוב קטן שהיה מקום הולדתם של כמה אנשים חשובים בתקופה הפאטימית. בשנת 1596 יאזור היה כפר בנפת רמלה ומספר תושביו 275; בסוף המאה הי״ט הוא היה כפר בנוי ברובו מלבנים ובו מספר גנים ובארות. היישוב המודרני שוכן במקומו של היישוב העתיק שהתקיים כמעט ברציפות למן התקופה הכלקוליתית (יצחקי 1979 :92–93; Khalidi 1992:261–262).

החפירה נערכה בחמישה שטחים (E–A; איור 1): בשטחים A, D ו־E נתגלו קברים מתקופת הברזל 1; בשטח D נמצא גם בור אשפה מהתקופות הביזנטית והאומיית; ובשטחים B ו־C נתגלו קברים מהתקופה העות׳מאנית ומימי המנדט הבריטי. חלק מהקברים נשדדו או הופרעו בבנייה מאוחרת, ומנחותיהם נמצאו מושלכות מחוץ לקברים. על כן, לא תמיד היה אפשר לקשור בין ממצא לקבר. שיוך מנחות הקבורה לנפטרים נעשה על סמך המיקום והקרבה אליהם.

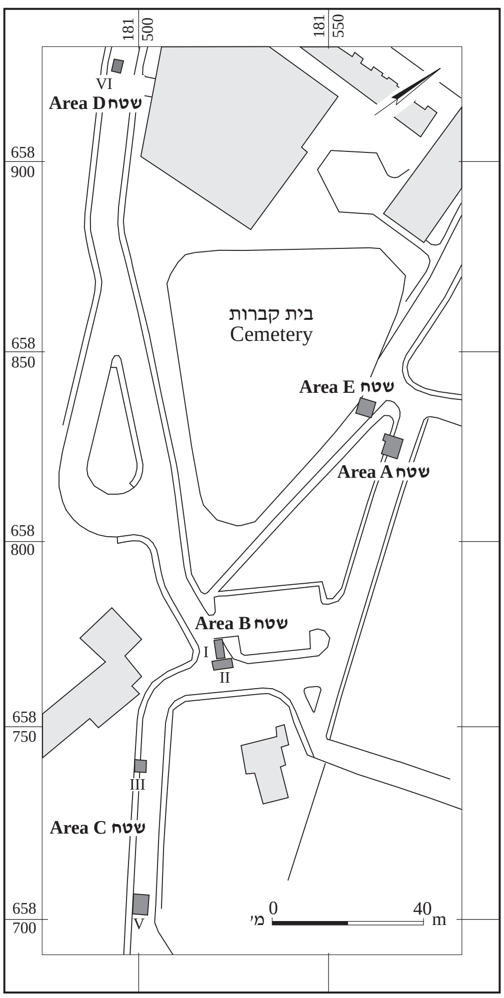

איור 1. מפת איתור של שטחי החפירה.

החפירה

קברים מתקופת הברזל 1

בשטח A, במפלס פני השטח, נחשף קיר בנוי אבני גוויל וכורכר מסותתות על מילוי הכורכר החולי שכיסה את הקברים (W10; ר׳ תוכנית 1). כיוונו צפון—דרום, אורכו 5 מ׳ ורוחבו 0.22—0.40 מ׳; הוא השתמר לגובה 0.56 מ׳. על סמך הממצא הקרמי הדל יש לייחסו לכפר הערבי יאזור. בשטח זה נמצאו תשעה קברים וחמישה נפטרים ששלדיהם הופרעו; הם תוארכו לתקופת הברזל 1. יש לציין ששני כלים מיובאים מקפריסין (פך ופכית ממשפחת בסיס טבעת II), המתוארכים לתקופת הב״מ 2ב׳, נמצאו בקבר T3 בשטח A ובקבר T27 בשטח E (איורים 2:9 ; 1:11 בהתאמה) לצד כלים מתקופת הברזל 1. הימצאותם מעידה על כך שהמקום שימש לקבורה כבר בתקופת הברונזה המאוחרת, וכי הקברים מתקופה זו נהרסו במהלך תקופת הברזל 1. בשטח D נתגלה קבר אחד (ר׳ תוכנית 2), ובשטח E נחשפו שישה קברים ועצמות אדם אחדות מפוזרות (ר׳ תוכנית 3) — כולם מתוארכים לתקופת הברזל 1. ארבע שיטות קבורה שימשו בבית הקברות:

א. קבורה בשוחה.

ב. קבורה בשני קנקני חרס שצוואריהם שולבו זה בזה.

ג. קבורה בקבר בנוי לבני בוץ לא צרופות.

ד. קבורה בקבר ארגז מדופן בלוחות אבני כורכר.

קברי שוחה

קברי השוחה נחפרו בחול, ולכן לא היה אפשר לקבוע את גבולותיהם (שטח A: T1—T3, תוכנית 1; שטח E: T26—T30, תוכנית 3). הם הוגדרו כך על סמך העובדה שהנפטרים נמצאו שלמים ובתנוחתם המקורית. הקבורה בשוחות הייתה ידועה כבר בתקופת הב״ק 4, אך בתקופת הברונזה המאוחרת היא נעשתה שכיחה מאוד (גונן 1994: 80, 83), והמשיכה לשמש גם בתקופת הברזל ואף לאחר מכן.

נמצאו שמונה קברי שוחה שכיוונם מזרח—מערב. הנפטרים הונחו פרקדן כשהגולגולת במזרח, למעט בקבר T3 שבו הונחה הנפטרת על בטנה. הנחת הנקברים בתנוחה זו מעידה לדעת גונן (1994: 84, 90) על השפעה מצרית. מנחות הקבורה נמצאו, בדרך כלל, ליד ראש הנפטר וסמוך לידו הימנית. בכל הקברים, למעט T1 ו־T28, העצמות היו בארטיקולציה אנטומית המעידה על קבורה ראשונית.

קבר T1. בקבר נמצאה רק גולגולת שזוהתה כשייכת לבוגר שגילו 40< שנה. כלי המנחה כללו קערות, קובעת וצפחת (ר׳ איור 8).

קבר T2 (איור 2). הקבר נחפר רק בחלקו, והוא נמצא בפינה הצפונית־המזרחית של הריבוע, מצפון לקבר T1.[4] רק פלג גופו העליון של הנפטר נחשף; ראשו הונח על אבן (ר׳ תוכנית 1: חתך 1—1). הוא זוהה כבוגר בן 50—60 שנה.

קבר T3 (איור 3). הקבר נמצא ממערב לקיר 10 ומדרום לקברים T4 ו־T8. נמצאו בו עצמות בוגרת שגילה 50—60 שנה; היא הונחה על בטנה ופניה כלפי הקרקע, כפות רגליה לא נמצאו וכנראה שנפגעו בפעולת חפירה כלשהי. ליד ראשה, מצד מערב, הונחו כלי מנחה אחדים: קערה, פך מיובא מקפריסין (בילביל) וצפחת (ר׳ איור 9).

קבר T26. בקבר נתגלו שברי עצמות כיפת גולגולת ועצמות פוסטקרניאליות השייכות לבוגרת שגילה 40—50 שנה. בזרועה הימנית הובחן שבר שהתאחה וסמוך לה נמצאה צפחת (ר׳ איור 10).

קבר T27. בקבר נמצאו שבר לסת ועצם ירך של בוגרת. על סמך דרגת שחיקת השיניים נראה שגילה 50< שנה. מנחות הקבורה כללו שתי פכיות (ר׳ איור 11), אחת מהן נמצאה סמוך ליד ימין והיא יובאה מקפריסין.

קבר T28. בקבר נמצאו עצמות אחדות וכיפת גולגולת של בוגר שגילו 30< שנה, השלד נפגע

איור 2. קבר T2, מבט לצפון־מערב.

קשה בגלל עבודות פיתוח באתר. לא נמצאו מנחות קבורה.

קבר T29. בקבר נמצאו שברי עצמות כיפת גולגולת של בוגר אחד שמינו אינו ידוע. הסוטורות בכיפת הגולגולת בשלבי סגירה, ומלמדות שגילו של הפרט 30< שנה. לא נמצאו מנחות קבורה.

קבר T30. בקבר נמצאו שברי עצמות כיפת גולגולת ועצמות פוסטקרניאליות של בוגר שלא ניתן להעריך את גילו או את מינו. סמוך למקום שבו הייתה אמורה להיות ידו הימנית נמצא להב מגל מצור, שבור ושרוף (לא אויר). טיפוס להב זה היה נפוץ בתקופת הברונזה הקדומה. הוא נמצא כאן שלא בהקשרו הסטרטיגרפי. בקבר נמצאו גם עצמות ילד

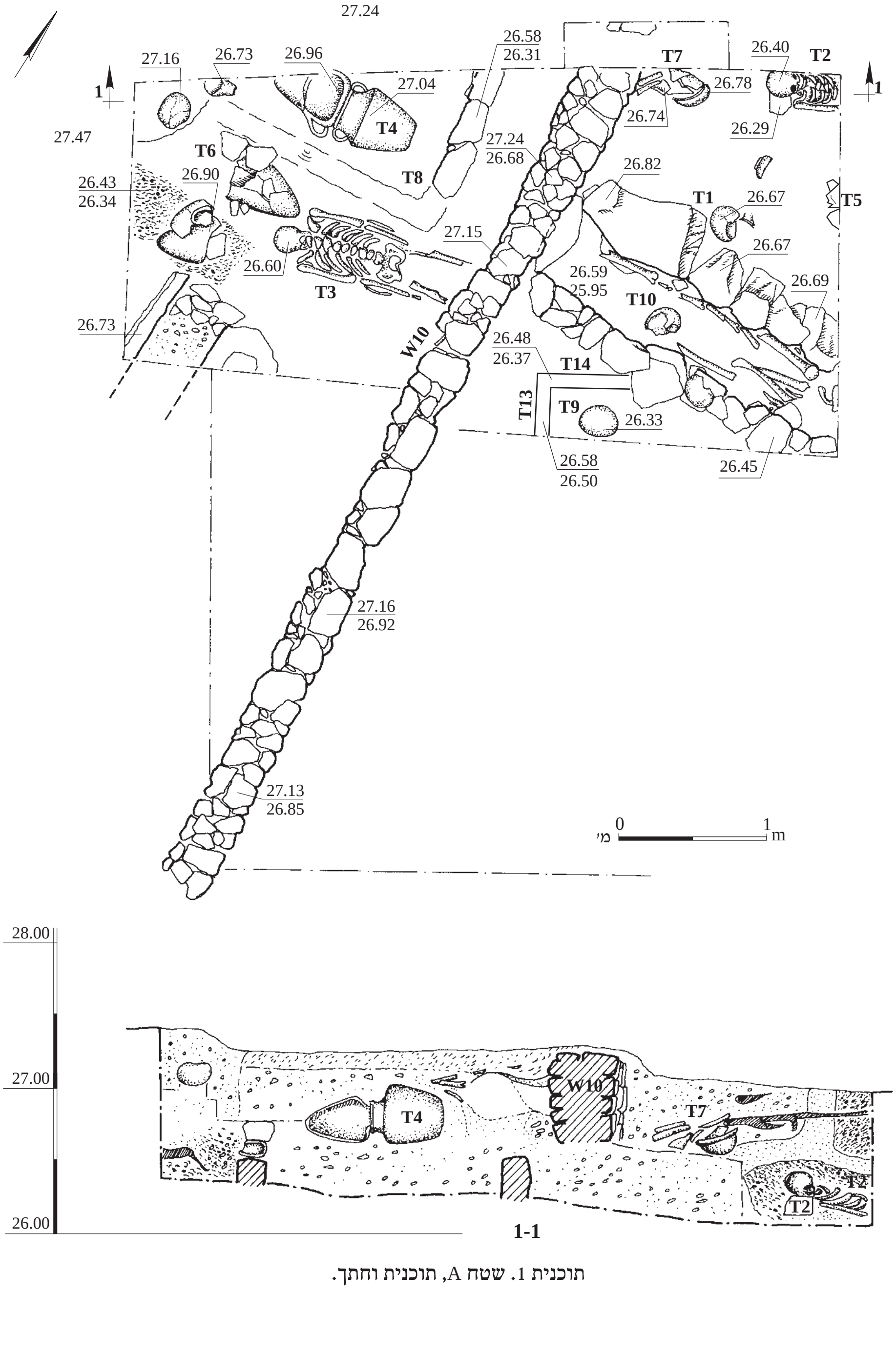

תוכנית 1. שטח A, תוכנית וחתך.

שגילו 6–10 שנים ולצדו סקיפוס (ר׳ איור 12: 1), חלק עליון של פך מחופה אדום, זרבובית פך בירה (פך שלם נמצא בקבר T9; ר׳ איור 17: 2), קערה מחופה אדום וממורקת, בעלת בסיס דיסקוס נמוך (לא אוירה), ושתי סיכות רכיסה מברונזה (ר׳ איור 12: 2, 3).

קברי קנקנים

נחשפו ארבע קבורות בקנקנים (T4–T7; תוכנית 1); אחת מהן (T4) תמימה. הקנקנים שימשו בעיקר לקבורת תינוקות וילדים (Strommenger 1971:582–584). טיפוס קבורה זה נעשה שכיח בארץ (זינגר תשס״ב: 48*) ונתגלה בחפירה קודמת באזור (דותן תשכ״א: 226), וכן במגידו (Schumacher 1908:18), בכפר יהושע (דרוקס תשכ״ו), בתל זרור (כוכבי 1992: 473), בתל א־סעידיה (Tubb 1988:60–61; 1995:142) ובתל נאמי (ארצי 1994: 94). סמוך לקנקנים לא נתגלה כל ממצא. רק לאחד הקנקנים (ר׳ איור 14) נמצאו הקבלות, כנראה בגלל שיוצרו רק לצורכי קבורה.

קבר T4. לשני הקנקנים צוואר רחב (איורים 3, 4, 13). בסיסיהם נחתכו כנראה במכוון. הם הונחו בקבר בנוי לבני בוץ לא צרופות (T8, להלן). בתוך הקנקנים

איור 3. קברים T3, T4 ו־T6, מבט למערב.

איור 4. קברים T4 ו־T6, מבט למערב.

נמצאו שלדי שני ילדים: בקנקן מס׳ 1 הוטמן ילד שגילו 4> שנים, ובקנקן מס׳ 2 — ילד שגילו 1> שנה.

קבר T5. הקבר נמצא ממזרח לקבר T1, צמוד למחיצה הצפונית של הריבוע. בתוך שני הקנקנים (לא אוירו) נמצא נפטר שגילו 2> שנים.

קבר T6. הקבר נמצא ממערב לקבר השוחה T3 (מעל לכתפו של הנפטר) ומדרום לקברים T4 ו־T8 (ר׳ איור 3). מבין שני הקנקנים שרד אחד (ר׳ איור 14); נראה שאף הם היו מחוברים באותו האופן כמו בקברים T4 ו־T5. בקנקן זה נמצא נפטר שגילו 5> שנים. צמוד לקנקן נמצאה לסת עליונה של בעל חיים.

קבר T7. הקבר צמוד לדופן הצפונית־המערבית של הריבוע, ממזרח ל־W10. הקנקנים נפגעו מאוד (ר׳ איור 15). שברי עצמות כיפת גולגולת ועצמות פוסטקרניאליות נמצאו וזוהו כשייכות לזכר בוגר שגילו 30> שנה.

קברים מלבני בוץ לא צרופות

שני קברים נמצאו בשטח A (T8, T9; תוכנית 1), וקבר אחד נתגלה בשטח D (T25; תוכנית 2), כ־150 מ׳ ממערב לשטח A. הקברים מלבניים (כ־0.8 × 2.0 מ׳), והם בנויים לבני בוץ לא צרופות במגוון גדלים (לא היה אפשר לראות את הפוגות שבין הלבנים). קברים מסוג זה פורסמו עד כה מאזור (דותן תשכ״א: 224, 226) ומתל א־סעידיה (Tubb 1988:60).

קבר T8. הקבר צמוד למחיצה הצפונית־המערבית של הריבוע ונחשף רק בחלקו; לא נמצאו בו עצמות. שני כלים נמצאו בתוכו: קדרה פלשתית (ר׳ איור 16) וקערית (לא אוירה). הקבר נפגע בקצהו הצפוני־המערבי מקבר מאוחר (L100, להלן) ובתוכו נמצא קבר T4 (לעיל). העובדה שהלבנים מגיעות רק לחלקם התחתון של הקנקנים מעידה שבוני קבר T4 לא פגעו בקבר T8. אף שכיוון הקברים זהה, הפרשי הגובה בין קבר T8 לקבר T4 (כ־0.5 מ׳ ויותר) והממצא הקרמי מלמדים ששניהם מתקופת הברזל 1, אך קבר T8 הוא הקדום שבהם.

קבר T9. הקבר נתגלה מדרום לקבר T10 וממזרח לקיר 10; מצב השתמרותו גרוע (מסומן בתוכנית 1). מהשלד שרדה גולגולת של בוגר בן 18—25 שנה, ולצדה נמצאו קערה, פך בירה פלשתי וצפחת (ר׳ איור 17).

קבר T25 (תוכנית 2). דופנות הקבר הוחלקו בחלקן העליון, כנראה במכוון. עומקו כ־0.4 מ׳; הוא עמוק יותר מקברים T4 ו־T9. הקבר נשדד ולא נתגלו בו ממצאים.[5]

קברי ארגז מדופנים ומקורים בלוחות כורכר

נמצאו שלושה קברי ארגז: T10 (תוכנית 1), T31 ו־T32 (תוכנית 3). קברים מסוג זה נפוצים מאוד ונתגלו למשל בתל אבו־הואם (ענתי 1958: 83—84) ובתל זרור (כוכבי 1968: 129). מעטים נמצאו בבתי קברות של קברי שוחה (גונן 1994: 84).

קבר T10 (איור 5). הקבר (כ־0.85 × 2.20 מ׳) נמצא ממזרח לקיר 10; הוא מדופן ומכוסה בלוחות אבני כורכר מסותתים בחלקם. בתוכו נמצא בוגר, כבן 30—40 שנה, מונח פרקדן וראשו לכיוון מערב. השלד נמצא בארטיקולציה אנטומית המעידה

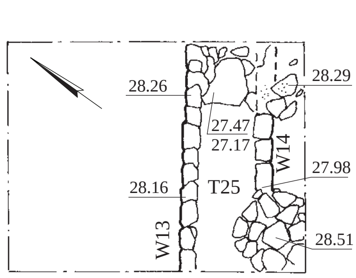

תוכנית 2. שטח D, קבר T25.

איור 5. קבר T10, מבט למערב.

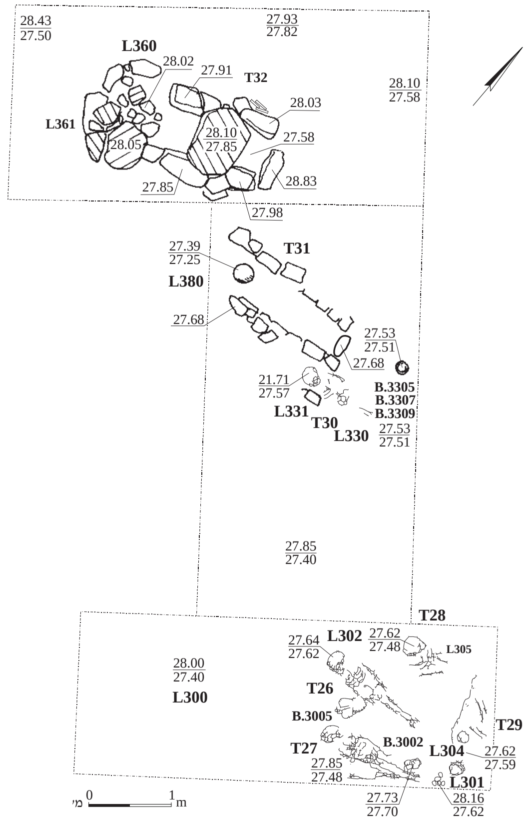

תוכנית 3. שטח E, תוכנית כללית של בית הקברות.

על קבורה ראשונית. מנחות הקבורה כללו קערה וקובעת (ר' איור 18).

קבר T31. הקבר נמצא מצפון לקבר שוחה T30 וצמוד לו; הוא נתגלה הרוס ושדוד. בתוכו נמצאה גולגולת שעל סמך המורפולוגיה שלה זוהתה כאופיינית לנפטר ממין זכר. הסוטורות בכיפת הגולגולת בשלבי סגירה מלמדות שזהו בוגר שגילו 30< שנה. על סמך מיקומו, נראה שהנפטר הונח על גבו בכיוון מזרח–מערב, ראשו במערב.

קבר T32. דופנו המזרחית חסרה והוא נשדד. סמוך לקבר, בצד דרום, נמצאה פכית (ר' איור 19).

עצמות אדם שנמצאו מחוץ לקברים

בלוקוס 100 שבפינה הצפונית־המערבית של שטח A נמצאו שברי עצמות גולגולת, שיניים ועצמות פוסטקרניאליות של בוגרת שגילה 18–25 שנה. בלוקוס 102, בדרום שטח A וממערב לקיר 10, נמצאו שברי עצמות גולגולת ומעט עצמות פוסטקרניאליות המייצגות שלושה נפטרים לפחות; גילם ומינם לא זוהו. כן נמצאו בלוקוס זה עצמות בעלי חיים. בלוקוס 105, מצפון־מערב ללוקוס 102, נתגלו שברי עצמות כיפת גולגולת ועצמות פוסטקרניאליות של נפטר שגילו 50–60 שנה; מינו אינו ברור.

בלוקוס 304 (תוכנית 3) נמצאו עצמות בוגר שגילו 30< שנה. לצד העצמות נמצאו כלי חרס מהתקופות העבאסית–הפאטימית (ר' איור 21:1) והעות'מאנית (ר' איור 21:2). העצמות נמצאו בחלקן במפלסים גבוהים מהקברים ובחלקן על פני השטח, ונראה על כן שאלו שרידי קבורות קדומות שהופרעו בקבורות מאוחרות ונזרקו על פני השטח.

בור אשפה מהתקופות הביזנטית והאומיית

בשטח D, מצפון לקבר T25 (תוכנית 2) ובמרחק כ־200 מ' ממנו, נתגלה בור אשפה. הוא נחפר בחלקו (לא אויר), ובתוכו נמצאה כמות רבה מאוד של כלי חרס, מעט שברי כלי זכוכית ומטבע אחד במצב השתמרות גרוע (לא אוירו). המטבע לא זוהה, אך על סמך צורתו, נראה שיש לתארכו למאה הד' לסה"נ. על סמך הממצא הקרמי נראה שהבור היה בשימוש בתקופות הביזנטית והאומיית (ר' איורים 22, 23).

קברים מהתקופה העות'מאנית ומימי המנדט הבריטי

בשטחים B ו־C נמצאו 13 קברים שכיוונם מזרח–מערב (T11–T24; תוכניות 4, 5; איורים 6, 7). הקברים מלבניים (0.6–0.9 × 1.9–2.3 מ') ובנויים לוחות אבני כורכר מסותתים בחלקם. הם נבנו באדמה חולית שנמצאו בה חרסים מהתקופה הביזנטית. הקברים לא נפתחו, אך נראה שיש לתארכם לתקופה העות'מאנית ולימי המנדט הבריטי וכי קבורים בהם מוסלמים, תושבי הכפר יאזור. מיקומו של בית הקברות נקבע בגלל קרבתו לקבר האימאם עלי, המרוחק כמה עשרות מטרים משם.

בשטח C נחשף משטח בנוי אבני גוויל קטנות מאוד, שנתחם ממזרח בשורת אבני גוויל גדולות (L136; תוכנית 5). שימושו אינו ברור, אפשר שזו רצפה. במהלך פירוקו נמצא מטבע ברונזה במצב

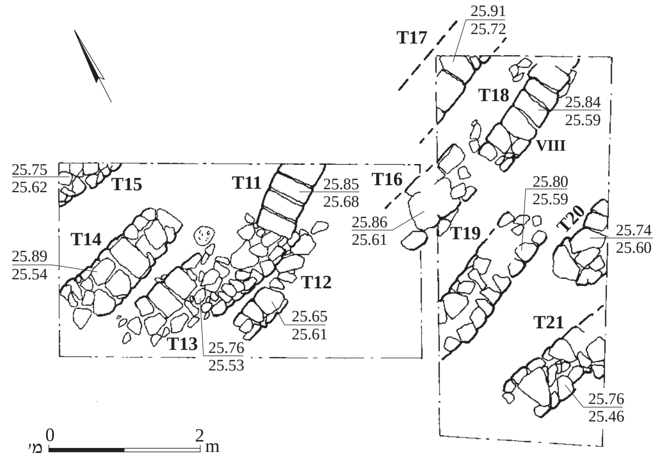

תוכנית 4. שטח B, קברים T21–T11.

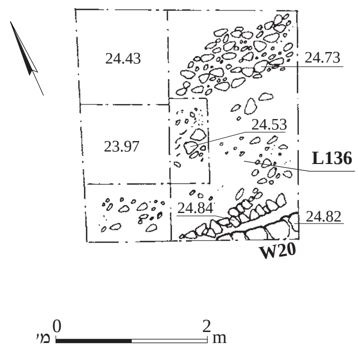

תוכנית 5. שטח C, קברים T24–T22.

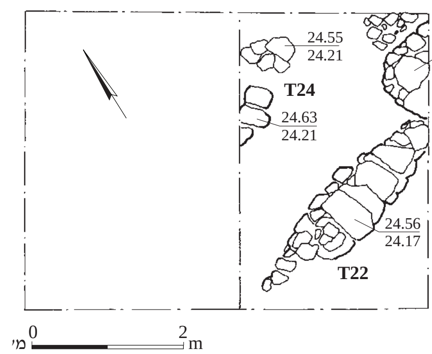

תוכנית 6. שטח C, שרידי מבנה.

איור 6. קברים בשטח B, מבט לצפון־מזרח.

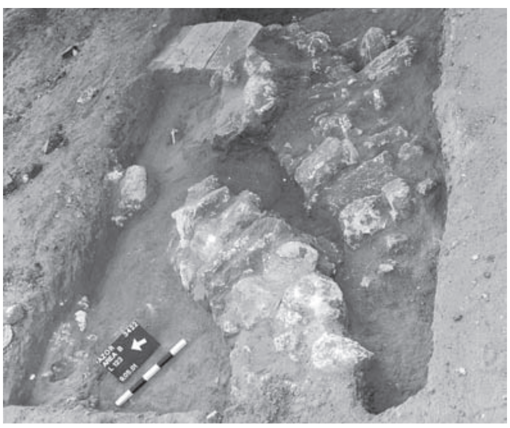

איור 7. קבר בשטח B, מבט לדרום־מזרח.

השתמרות גרוע; על סמך צורתו נראה שיש לתארכו למאה הד׳ לסה״נ. בפינה הדרומית־המזרחית של הריבוע נחשף קיר שכיוונו מזרח–מערב (W20; 1.15 מ׳ אורך, 0.25 מ׳ רוחב); קצהו הדרומי נמצא

מחוץ לשטח החפירה. הקיר בנוי אבני גוויל במגוון גדלים, ללא חומר מליטה, והוא השתמר לגובה נדבך אחד. ייתכן שיש קשר בין קיר זה למשטח המרוצף, אך מהותו לא נתבררה.

הממצא

מנחות הקבורה כללו כלי חרס מקומיים לצד כלי יבוא (ר׳ כהן־וינברגר, להלן). שני כלים מתוארכים לתקופת הב״מ 2ב׳ (איורים 9: 2; 11: 1), והיתר — לתקופת הברזל 1. בקבר אחד, T30, נמצאו גם חפצי מתכת. הממצא יוצג בהתאם למקום הימצאו.

הממצא מהקברים

קבר שוחה T1

קערות (איור 8: 1—7).— לקערות שפה משתפלת חוצה (מס׳ 1), נוטה פנימה (מס׳ 2, 3) או ישרה (מס׳ 4, 5). הן בעלות דופן מעוגלת (מס׳ 1, 3—5), ישרה (מס׳ 2) או מזווה ודמויית האות S (מס׳ 6, 7). לקערות מס׳ 5 ו־7 בסיס טבעת רדוד.

קובעת (איור 8: 8).— מהקובעת נשתמרה רגל גבוהה, חלולה ומדורגת.

צפחת (איור 8: 9).— הצפחת קטנה ואינה מעוטרת.

קבר שוחה T3

קערה (איור 9: 1).— לקערה זיווי קל, שפה מעובה, נוטה מעט חוצה ומעוטרת בפס אדום רחב. היא מחופה אדום מבפנים ומבחוץ ומעוטרת בשלושה פסים אופקיים בצבע שחור.

פך (איור 9: 2).— הפך מיובא מקפריסין (בילביל) ונמנה עם משפחת בסיס טבעת II. הוא עשוי מטין אפור כהה וצריפתו מתכתית.

צפחת (איור 9: 3).— הצפחת קטנה ומעוטרת במעגלים חד־מרכזיים בצבע אדום.

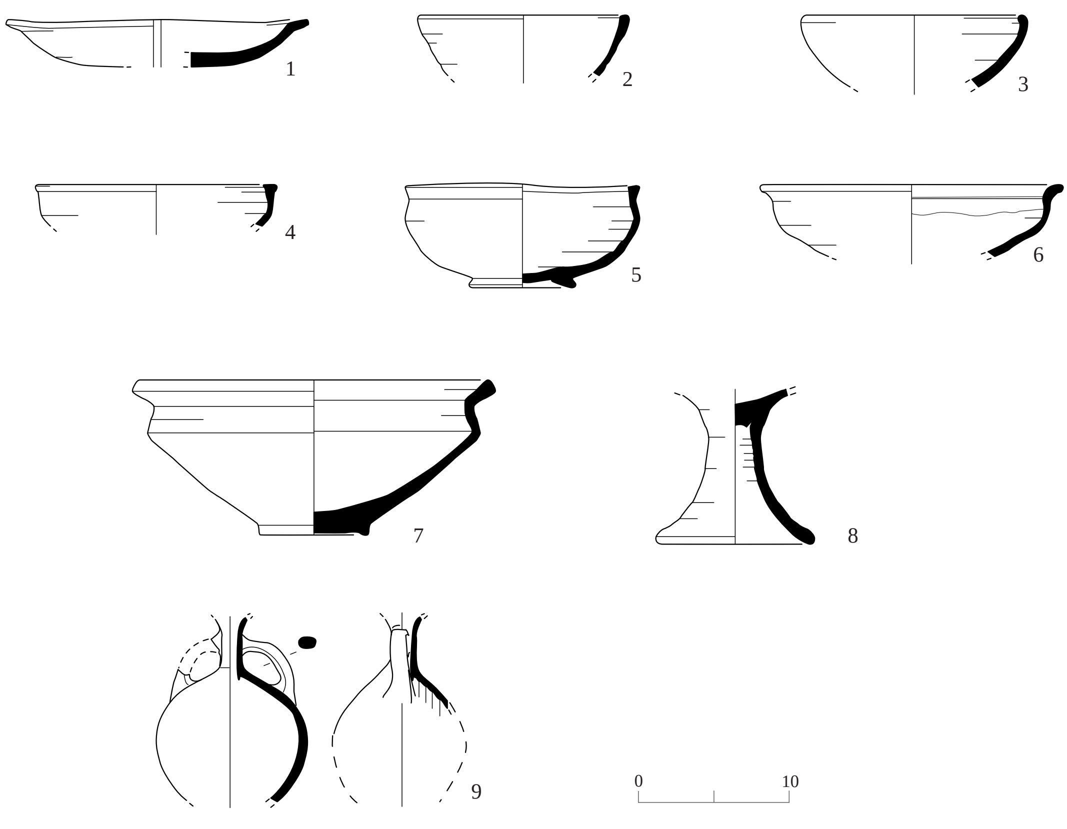

איור 8. כלי חרס מקבר T1.

◀ איור 8

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ רישום	תיאור	הקבלות
1	קערה	106	1063/3	טין צלהב, מפולם היטב, ליבה צהובה	Dothan 1971: Fig. 6:12
2	קערה	106	1073/2	טין צהוב, מפולם היטב, ליבה צהובה	Dothan 1971: Figs. 16:5; 84:4, 5 Bierling 1998: Pl. 3:15
3	קערה	106	1063/2	טין צלהב, מפולם היטב, ליבה כתומה–אפורה, מעט מאוד גריסים לבנים	Dothan 1971: Fig. 5:15 Mazar 1985: Figs. 18:3; 33:1
4	קערה	106	1073/4	טין כתום–ורוד, מפולם היטב, ליבה כתומה–אפורה	Mazar 1985: Fig. 12:11
*5	קערה	106	1053	טין כתום–ורוד, מפולם היטב, ליבה אפורה בהירה, מעט גריסים לבנים	דרוקס תשכ״ו: ציור 2:1 Mazar 1985: Fig. 18:13
*6	קערה	106	1052/1	טין כתום כהה, ליבה כתומה–אפורה, חצצים גדולים לבנים, סימני קש	Dothan 1961: Fig. 1:1 Dothan 1971: Fig. 90:3, 11 Mazar 1985: Fig. 12:23 Dothan and Porath 1993: Fig. 43:5 Bierling 1998: Pl. 3:16
7	קערה	106	1073/3	טין כתום–ורוד, ליבה ורודה–אפורה, חיפוי לבן מבפנים ומבחוץ	Maisler 1950–1951: Fig. 6:2 Mazar 1985: Fig. 12:23
8	קובעת	106	1063/1	טין ורוד–כתום, מפולם היטב, ליבה כתומה	Dothan and Porath 1982: Figs. 5:4; 8:7 Mazar 1985: Figs. 32:4; 40:8
*9	צפחת	106	1013/3	טין כתום, מפולם היטב, ליבה כתומה	Maisler 1950–1951: Fig. 4:4, 5 Dothan and Porath 1993: Fig. 32:9

* נעשתה בדיקה פטרוגרפית (ר׳ כהן־וינבורג, להלן).

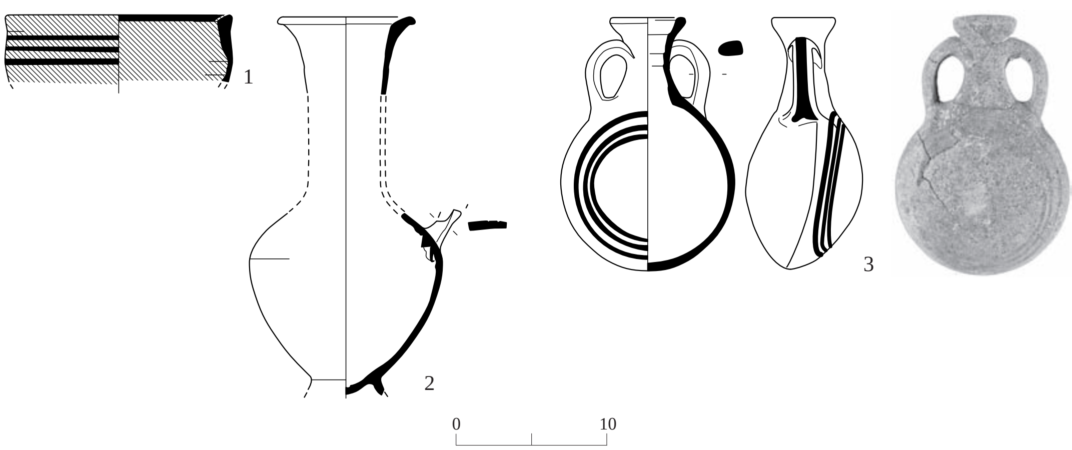

איור 9. כלי חרס מקבר T3.

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ רישום	תיאור	הקבלות
1	קערה	151	1062/2	טין כתום, מפולם היטב, ליבה כתומה, חיפוי אדום, עיטור שחור	Dothan and Porath 1982: Fig. 10:5 Mazar 1985: Fig. 34:11
*2	פך	151	1061	טין אפור, מפולם היטב, ליבה אפורה	עמירן 1971: לוח 54:12 Oren 1973: Figs. 37:3; 70:11,12
*3	צפחת	151	1062/1	טין צהוב, גריסים שחורים ולבנים, ליבה אפורה בהירה	דרוקס תשכ״ו: ציור 4:2 Oren 1973: Fig. 43:21 Mazar 1985: Figs. 11:23; 37:8

* נעשתה בדיקה פטרוגרפית (ר׳ כהן־וינבורג, להלן).

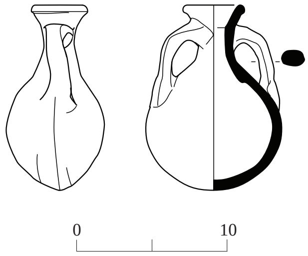

איור 10. צפחת מקבר T26.

הכלי	לוקוס	מס׳ רישום	תיאור	הקבלות
צפחת	302	3005	טין אפור–צהוב בהיר מאוד, מפולם היטב, ליבה אפורה, מעט חצצים	Biran and Negbi 1966: Fig. 5:10 Oren 1973: Fig. 44b Mazar 1985: Fig. 37:13

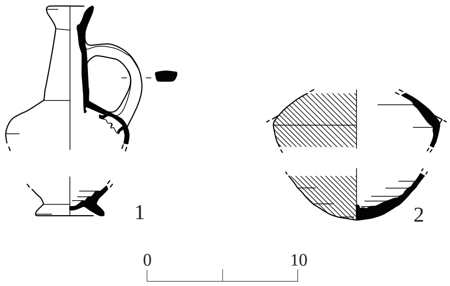

איור 11. כלי חרס מקבר T27.

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ רישום	תיאור	הקבלות
1	פכית	303	3002	טין אפור, מפולם היטב, ליבה אפורה	Tufnell et al. 1958: Pl. 80 ידין ואחרים 1959: לוח CXXXVI:11
2	פכית	303	3003	טין כתום, ליבה שחורה–אפורה, מחופה אדום וממורקת	

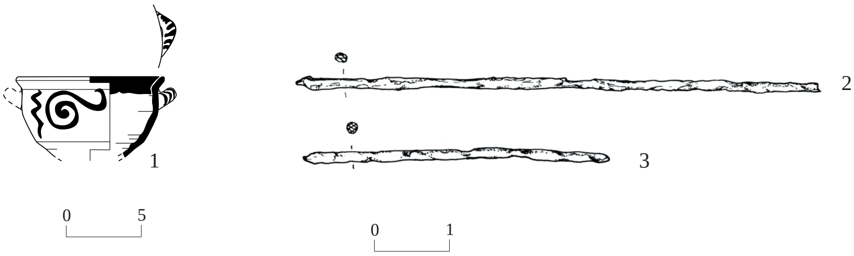

איור 12. כלי חרס וחפצי ברונזה מקבר T30.

מס׳	הכלי/החפץ	לוקוס	מס׳ רישום	תיאור	הקבלות
1	סקיפוס	330	3305	טין כתום, מפולם היטב, ליבה כתומה	Dothan 1982: Pl. 2.1; Fig. 5
2	סיכת רכיסה	330	3307	ברונזה	Seger 1988: Pl. 26:10
3	סיכת רכיסה	330	3309	ברונזה	

קבר שוחה T26

צפחת (איור 10).— הצפחת קטנה ואינה מעוטרת.

קבר שוחה T27

פכיות (איור 11).— פכית מס׳ 1 מיובאת מקפריסין (בילביל) ונמנית עם משפחת בסיס טבעת II. היא עשויה מטין אפור כהה וצריפתה מתכתית. לפכית מס׳ 2 גוף מזווה והיא מחופה אדום וממורקת.

קבר שוחה T30

סקיפוס (איור 12:1).— זהו כלי פלשתי, שלו שתי ידיות אופקיות קטנות מתחת לשפה. הידיות מעוטרות בקווים אופקיים בצבע אדום כהה. על השפה, מפנים, יש עיטור בפס אדום רחב והדופן מעוטרת בעיטור לוליין רץ בצבע חום–שחור.

סיכות רכיסה (איור 12: 2, 3).— אורכן של הסיכות 4.75 ו־3 ס״מ בהתאמה. במקור הן היו צמודות לבגד, ולכן מעידות על כך שהנפטרים נקברו לבושים בבגדיהם.

קבר קנקנים T4

קנקנים (איור 13).— לקנקן מס׳ 1 כתף עם זיווי חד וידיות משוכות מהשפה לכתף; הבסיס הוסר

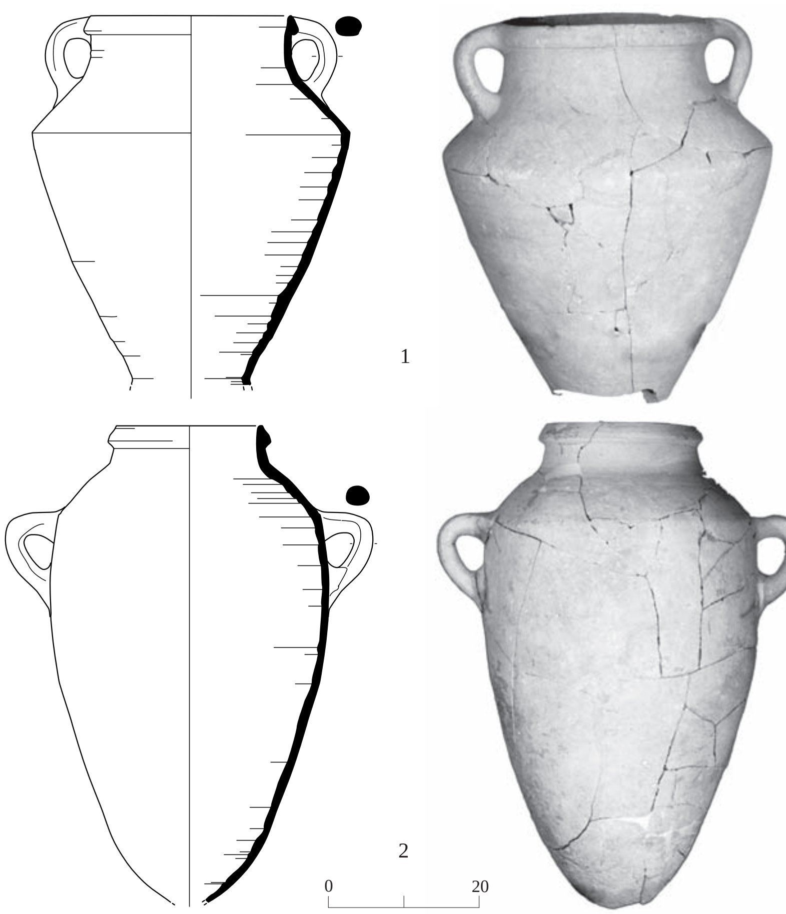

איור 13. קנקני קבורה מקבר T4.

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ רישום	תיאור
1*	קנקן	104	1057	טין כתום–ורוד, מפולם היטב, ליבה כתומה–אפורה
2*	קנקן	104	1058	טין כתום–ורוד, מפולם היטב, ליבה כתומה–אפורה

* נעשתה בדיקה פטרוגרפית (ר׳ כהן־וינבורג, להלן).

במכוון. לקנקן מס׳ 2 כתף מזווה מעט, שתי ידיות מתחת לזיווי וגוף מוארך.

קבר קנקנים T6

קנקן (איור 14).— לקנקן כתף מזווה, שתי הידיות צמודות לזיווי שבין הכתף לגוף המוארך ובסיס מעוגל.

קבר קנקנים T7

קנקנים (איור 15).— לקנקן מס׳ 1 שפה עם רכס בולט, גוף מעוגל שאליו צמודות שתי ידיות; הבסיס הוסר במכוון. לקנקן מס׳ 2 שפת טבעת, רכס קטן בתחתית הצוואר ושתי ידיות משוכות מהשפה לכתף.

קבר לבני בוץ T8

קדרה (איור 16).— הקדרה דו־גונית ומעוטרת בעיטור לוליין רץ בצבעים אדום כהה ושחור, לשפתה מודבקים ארבעה גביעים. לא נמצאה לכלי זה מקבילה מאתרים אחרים, ונראה על כן שהקדרה ייחודית לאזור.

קבר לבני בוץ T9

קערה (איור 17 :1).— לקערה דופן מעוגלת ובסיס טבעת. היא עשויה ברישול ואינה סימטרית.

פך בירה (איור 17 :2).— לפך שפת משפך, צוואר ארוך וצר, גוף כדורי עם מסננת, ידית רחבה משוכה מהשפה לכתף ובסיס טבעת. העיטור פלשתי, דו־

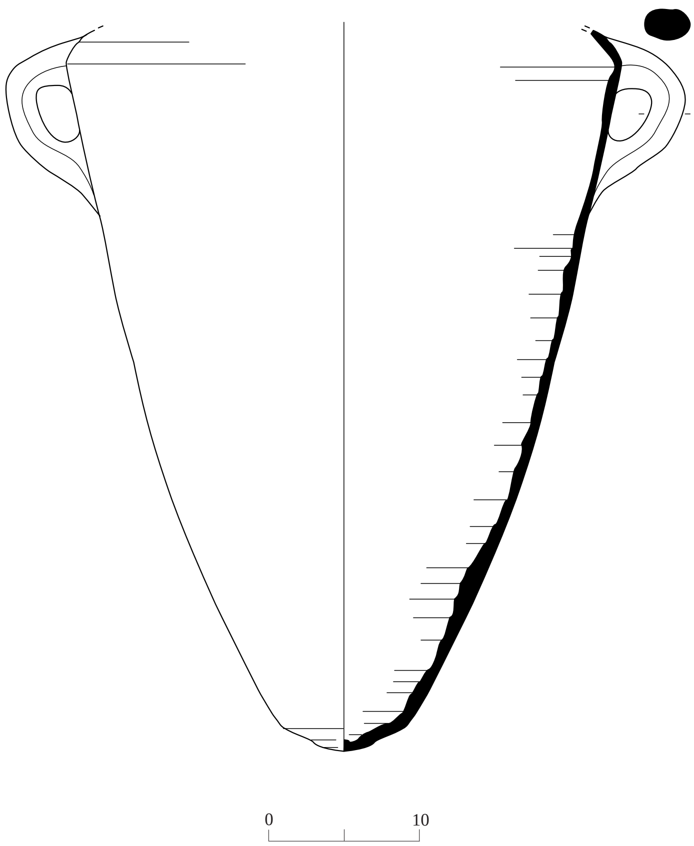

איור 14. קנקן קבורה מקבר T6.

הכלי	לוקוס	מס׳ רישום	תיאור	הקבלות
קנקן	118	1059	טין כתום–ורוד, ליבה כתומה–אפורה, מעט גריסים לבנים	דותן 1989: איורים 6, 7 Maisler 1950–1951: Fig. 8 Dothan 1971: Fig. 5:2; Pl. X:4

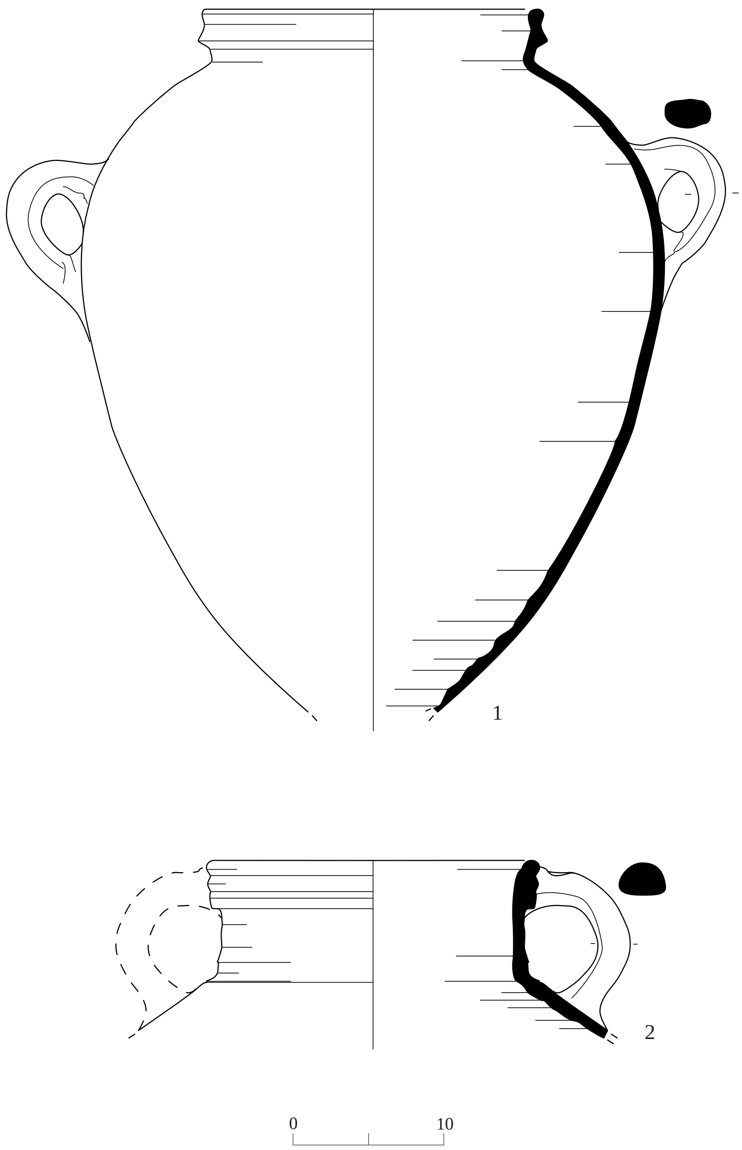

איור 15. קנקני קבורה מקבר T7.

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ רישום	תיאור
1	קנקן	152	1054/2	טין ורוד–כתום, מפולם היטב, ליבה כתומה–אפורה
2*	קנקן	152	1054/1	טין צהוב, גריסים לבנים גדולים רבים, קש, ליבה אפורה כהה

* נעשתה בדיקה פטרוגרפית (ר׳ כהן־וינברגר, להלן).

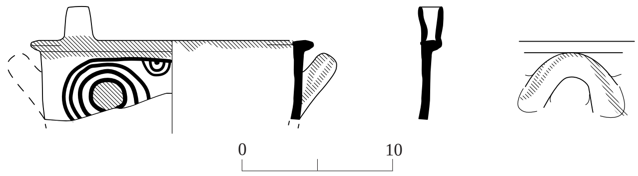

איור 16. קדרה מקבר T8.

הכלי	לוקוס	מס׳ רישום	תיאור	הקבלות
קדרה*	150	1056	טין ורוד–אדום, מפולם היטב, ליבה ורודה–אדומה, חסמים קטנים, חיפוי לבן, עיטור אדום כהה ושחור	Dothan 1982: Fig. 14; Pl. 31

* נעשתה בדיקה פטרוגרפית (ר׳ כהן־וינבורג, להלן).

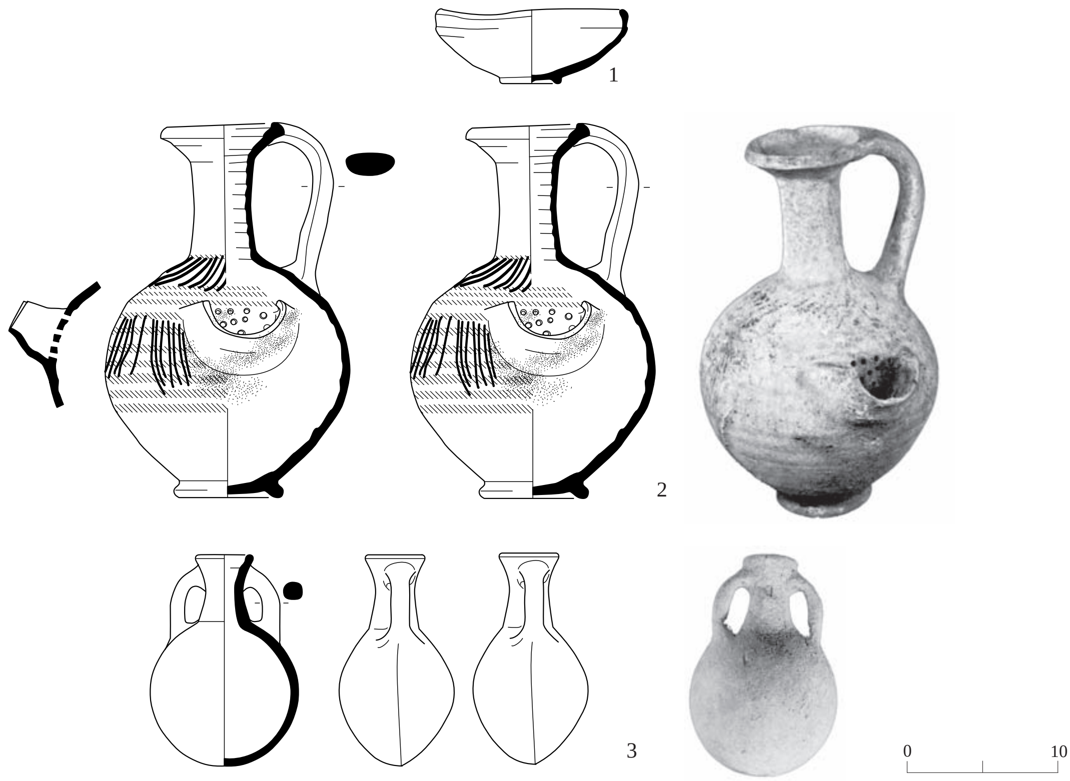

איור 17. כלי חרס מקבר T9.

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ רישום	תיאור	הקבלות
1	קערה	114	1070	טין כתום–ורוד, גריסים גדולים שחורים ולבנים, ליבה אפורה בהירה	Maisler 1950–1951: Fig. 12:C Dothan and Porath 1993: Fig. 14:5
*2	פך בירה	114	1067	טין כתום–ורוד, ליבה אפורה בהירה, חצצים לבנים	שטרן תשנ״ט: איור 10 Dothan 1982: Fig. 24 Dothan and Porath 1993: Fig. 32:2
*3	צפחת	114	1074	טין אפור–צהוב בהיר מאוד, מפולם היטב, ליבה אפורה, מעט חצצים בגוונים אחדים	Biran and Negbi 1966: Fig. 5:10 Oren 1973: Fig. 44b Mazar 1985: Fig. 37:13

* נעשתה בדיקה פטרוגרפית (ר׳ כהן־וינבורג, להלן).

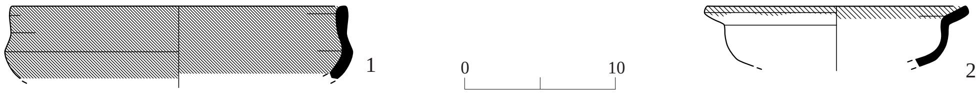

איור 18. כלי חרס מקבר T10.

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ רישום	תיאור	הקבלות
1	קערה	115	1076/1	טין ורוד כהה, חולי, ליבה חומה, מעט גריסים לבנים, חיפוי אדום מבפנים ומבחוץ	Mazar 1985: Fig. 22:19
2	קובעת	115	1076/2	טין כתום, מפולם היטב, ליבה ורודה–כתומה, על השפה פס אדום	Maisler 1950–1951: Fig. 12:C Dothan and Porath 1982: Fig. 8:10 Mazar 1985: Figs. 22:19; 32:4, 5

גוני, שחור–לבן, והוא מופיע בחלקו העליון. בגלל מצב השתמרותו קשה לשחזרו, אך נראה שזהו עיטור גאומטרי שמורכב מקבוצות פסים למעלה ולמטה בצבע אדום, וביניהם קווים ישרים וקווי סכסך בצבע חום כהה–שחור.

צפחת (איור 17 :3).— הצפחת קטנה ואינה מעוטרת.

קבר ארגז T10

קערה (איור 18 :1).— הקערה מזווה, מחופה אדום מבפנים ומבחוץ.

קובעת (איור 18 :2).— מהקובעת נשתמרה קערה רדודה בעלת שפה משתפלת חוצה, מעוטרת בפס אדום, ודופן מעוגלת.

קבר ארגז T32

פכית (איור 19).— לפכית דופן עבה והיא מעוטרת בשלושה פסים בגוונים אדום ושחור.

הממצא מחוץ לקברים

תקופת הברזל 1

קערות (איור 20 :1–4).— לקערה מס׳ 1 שפה נוטה חוצה ודופן מעוגלת מעט. לקערה מס׳ 2 שפה ישרה ודופן מעוגלת. קערה מס׳ 3 מזווה ומחופה אדום מבפנים ומבחוץ. לקערה מס׳ 4 צדודית דמויית האות S ולה פס שחור פנימי על השפה.

קדרות (איור 20 :5–8).— הקדרות עמוקות ובעלות דופן מעוגלת ושפה נוטה חוצה. לקדרה מס׳ 5 שתי ידיות זקופות ועיטור מעגלים חד־מרכזיים. לקדרות מס׳ 6–8 עיטור דו־גוני על חיפוי לבן: לקדרה מס׳ 6

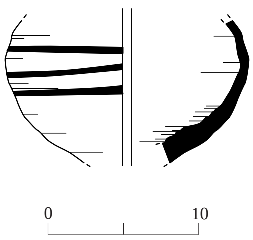

איור 19. פכית מקבר T32.

הכלי	לוקוס	מס׳ רישום	תיאור
פכית	361	3600/1	טין כתום, מפולם היטב, פסים בגוון אדום–שחור

עיטור של טריגליפים ומטופות עם קווים אנכיים וגליים בצבע אדום כהה; לקדרה מס׳ 7 עיטור לוליין רץ בצבע אדום כהה; ולקדרה מס׳ 8 עיטור מעגלים חד־מרכזיים בצבע שחור.

קובעת (איור 20 :9).— מהקובעת נשתמרה קערה רדודה בעלת שפה משתפלת חוצה ודופן מעוגלת.

קנקנים (איור 20 :10, 11).— לקנקן מס׳ 10 שפה ישרה שחתכה מרובע וכתף מעוגלת — זהו טיפוס אופייני לאזור החוף. לקנקן מס׳ 11 שפה מעובה, האופיינית לקנקן הכנעני, אך ממשיכה להופיע גם בקנקני תקופת הברזל 1.

קנקנית (איור 20 :12).— הקנקנית אגסית, ולה שפה נוטה חוצה ובסיס שטוח. היא עשויה מטין אפור מפולם היטב. לא נמצאו לה מקבילות. קנקניות דומות יובאו ממיקני, אך היא אינה מיובאת (ר׳ כהן־וינברגר, להלן), והיא חסרה את ידיות האוזן

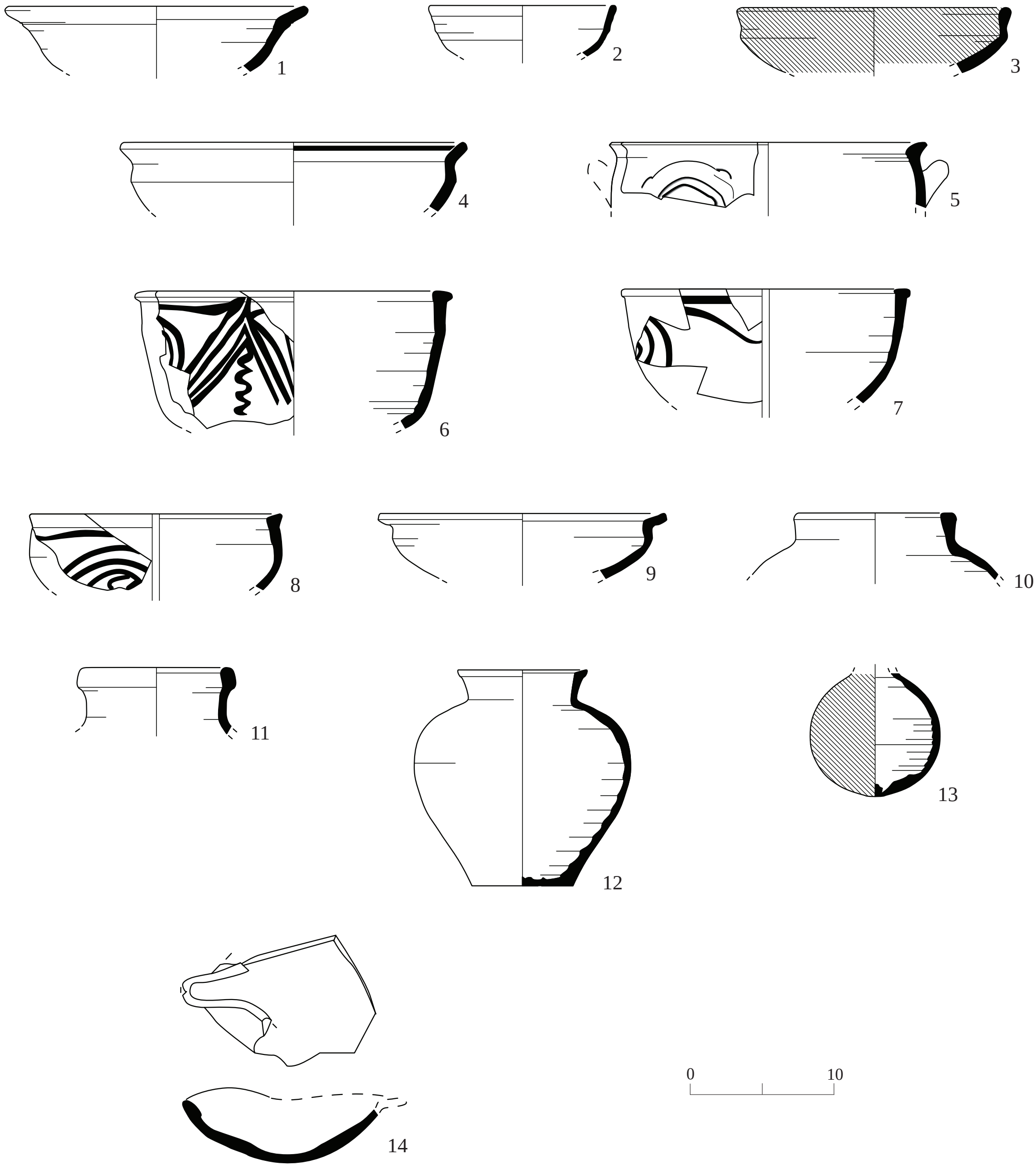

איור 20. כלי חרס מלוקוסים מחוץ לקברים.

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ רישום	תיאור	הקבלות
1	קערה	100	1000/9	טין כתום–ורוד, מפולם היטב, ליבה ורודה–אפורה, מעט גריסים	
2	קערה	101	1001/15	טין כתום–ורוד, מפולם היטב, ליבה אפורה	Mazar 1985: Fig. 32:1 Bierling 1998: Pl. 5:8
3	קערה	105	1012	טין כתום, מפולם היטב, ליבה כתומה, חיפוי אדום מבפנים ומבחוץ	Dothan 1971: Figs. 5:11; 88:9; 102:16
4	קערה	103	1005	טין כתום–ורוד, מפולם היטב, ליבה כתומה–ורודה, מעט גריסים לבנים קטנים, פס שחור על השפה מבפנים	Mazar 1985: Fig. 12: 23 Dothan and Porath 1993: Fig. 33:11 Dothan 1971: Fig. 84:7

איור 20 (המשך)

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ רישום	תיאור	הקבלות
5	קדרה	102	1003/1	טין צלהב, מפולם היטב, עיטור מעגלים חד־מרכזיים	Biran and Negbi 1996: Fig. 5:3 Dothan 1971: Fig. 2:6 Mazar 1985: Fig. 13:22 Bierling 1998: Pl. 19:18 Killebrew 1998: Fig. 12:10
6	קדרה	100	1004/1	טין כתום, מפולם היטב, ליבה כתומה–אפורה, עיטור של לוליין רץ, פסים באלכסון וזגזג בצבע אדום כהה, עיטור דו־גוני על גבי חיפוי לבן של טריגליפים ומטופות	Mazar 1985: Figs. 3:19, 23; 16:9 Dothan and Porath 1993: Figs. 21:2; 39:8; 40:6; 44:2 Killebrew 1998: Fig. 12:9 Bierling 1998: Pls. 8:5; 9:21
7	קדרה	100	1004/2	טין כתום, מפולם היטב, ליבה כתומה–אפורה, עיטור של לוליין רץ בצבע אדום כהה	Mazar 1985: Fig. 13:18, 23 Dothan and Porath 1993: Fig. 26:13
8	קדרה	102	1003/2	טין כתום–ורוד, מפולם היטב, ליבה כתומה–אפורה, מעט גריסים, עיטור של מעגלים חד־מרכזיים בצבע שחור	Mazar 1985: Fig. 16:7 Dothan and Porath 1993: Figs. 28:2; 29:3 Bierling 1998: Pl. 7:5
9	קובעת	102	1003	טין כתום, מפולם היטב, ליבה אפורה בהירה, מעט גריסים	Maisler 1950–1951: Fig. 12:C Dothan and Porath 1982: Fig. 8:10 Mazar 1985: Fig. 32:4, 5
10	קנקן	102	1006/4	טין כתום, מפולם היטב, ליבה כתומה, מעט גריסים לבנים קטנים	Tubb 1988: Fig. 35:13 Dothan and Porath 1993: Fig. 41:10
11	קנקן	104	1010/1	טין כתום, מפולם היטב, ליבה כתומה, מעט גריסים לבנים	Mazar 1985: Figs. 15:6; 56:18, 22 Killebrew 1998: Fig. 3:11
*12	קנקנית	103	1005/1	טין אפור, מפולם היטב	
13	פכית	102	1006/1-2	טין כתום, ליבה כתומה–אפורה, מעט גריסים לבנים, חיפוי אדום	Dothan and Porath 1982: Figs. 3:5; 6:9
14	נר	101	1001/8	טין כתום, מפולם היטב, ליבה אפורה, גריסים לבנים קטנים	Mazar 1985: Fig. 25:3 Bierling 1998: Pl. 2:1 Killebrew 1998: Fig. 12:18

* נעשתה בדיקה פטרוגרפית (ר׳ כהן־וינברגר, להלן).

האופייניות לקנקניות המיקניות. נראה על כן שקנקנית זו יוצרה בהשראתן, אך היא איננה חיקוי.

פכית (איור 13:20).— לפכית גוף כדורי והיא מחופה אדום.

נר (איור 14:20).— לנר קערה עמוקה, צבוטה בפינה אחת, ובסיס מעוגל.

התקופות העבאסית–הפאטימית

נר (איור 1:21).— לנר ידית לשון וכתפו מעוטרת בדמויות בעלי חיים.

התקופה העות׳מאנית

קערה (איור 2:21).— הקערה מזוגגת בזיגוג צהוב–ירוק ושני פסים חומים על השפה. היא נמנית עם משפחת Chakkale Ware המתוארכת למאות הי״ט–הכ׳.

הממצא מבור האשפה

קערות (איור 1:22, 2).— לקערה מס׳ 1 שפה חתוכה ודופן מעוגלת. קערה מס׳ 2 היא מטיפוס Fine Byzantine Ware.

קדרות (איור 3:22, 4).— לקדרה מס׳ 3 שפה מקופלת, דופן ישרה ועיטור סרוק. לקדרה מס׳ 4 שפה מעובה, דופן ישרה, שתי ידיות משוכות מהשפה לדופן ועיטור סרוק.

סיר בישול (איור 5:22).— לסיר צוואר ארוך, דופן מצולעת ושתי ידיות משוכות מהשפה לכתף.

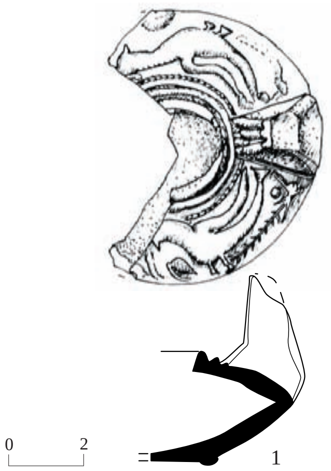

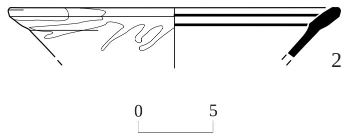

איור 21. כלי חרס מהתקופות העבאסית–הפאטימית והעות׳מאנית.

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ רישום	תיאור	הקבלות
1	נר	154	1066	טין כתום–ורוד, ליבה כתומה–ורודה	Hadad 2002:95–106, Type 37
2	קערה	153	1000/3	טין כתום–ורוד, ליבה כתומה, זיגוג צהוב–ירוק, שני פסים חומים על השפה	

איור 22 ◄

מס׳	הכלי	לוקוס	מס׳ רישום	תיאור	הקבלות
1	קערה	148	2003/27	טין כתום–צלהב, מפולם היטב, ליבה כתומה	זיגלמן תשנ״ו: איור 8: 9 שבתאי והיזמי תשנ״ז: איור 2: 3
2	קערה	128	1031/1	טין ורוד–אדום, מפולם היטב, ליבה כתומה	נחשוני תש״ס: איור 5: 1, 2 Magness 1993:198–200, Form 2C Ustinova and Nahshoni 1994: Fig. 3:9
3	קדרה	148	2003/37	טין כתום, מפולם היטב, ליבה כתומה	
4	קדרה	131	1036/1	טין חום–כתום, מפולם היטב, ליבה חומה–כתומה, מעט גריסים לבנים	גרינהוט תשנ״ח: איור 23: 15
5	סיר בישול	148	2003/16	טין אדום, מפולם היטב, ליבה כתומה–אדומה	בן־דוד תשנ״ח: איור 12: 16
6	קנקן עזה	148	2003/32	טין כתום–אדום, ליבה כתומה, גריסים לבנים	באומגרטן תש״ס: איור 4: 12
7	קנקן	148	2003/23	טין כתום–אדום, מפולם היטב, ליבה כתומה	נחשוני תש״ס: איור 18: 4 Ustinova and Nahshoni 1994: Fig. 4:5
8	קנקנית	148	2003/14	טין שחור, מפולם היטב, ליבה כתומה–שחורה	
9	פך	135	1038/1	טין כתום, מפולם היטב, ליבה כתומה–שחורה	זיגלמן תשנ״ו: איור 11: 7, 8 Johnson 1988: Fig. 7-45:670

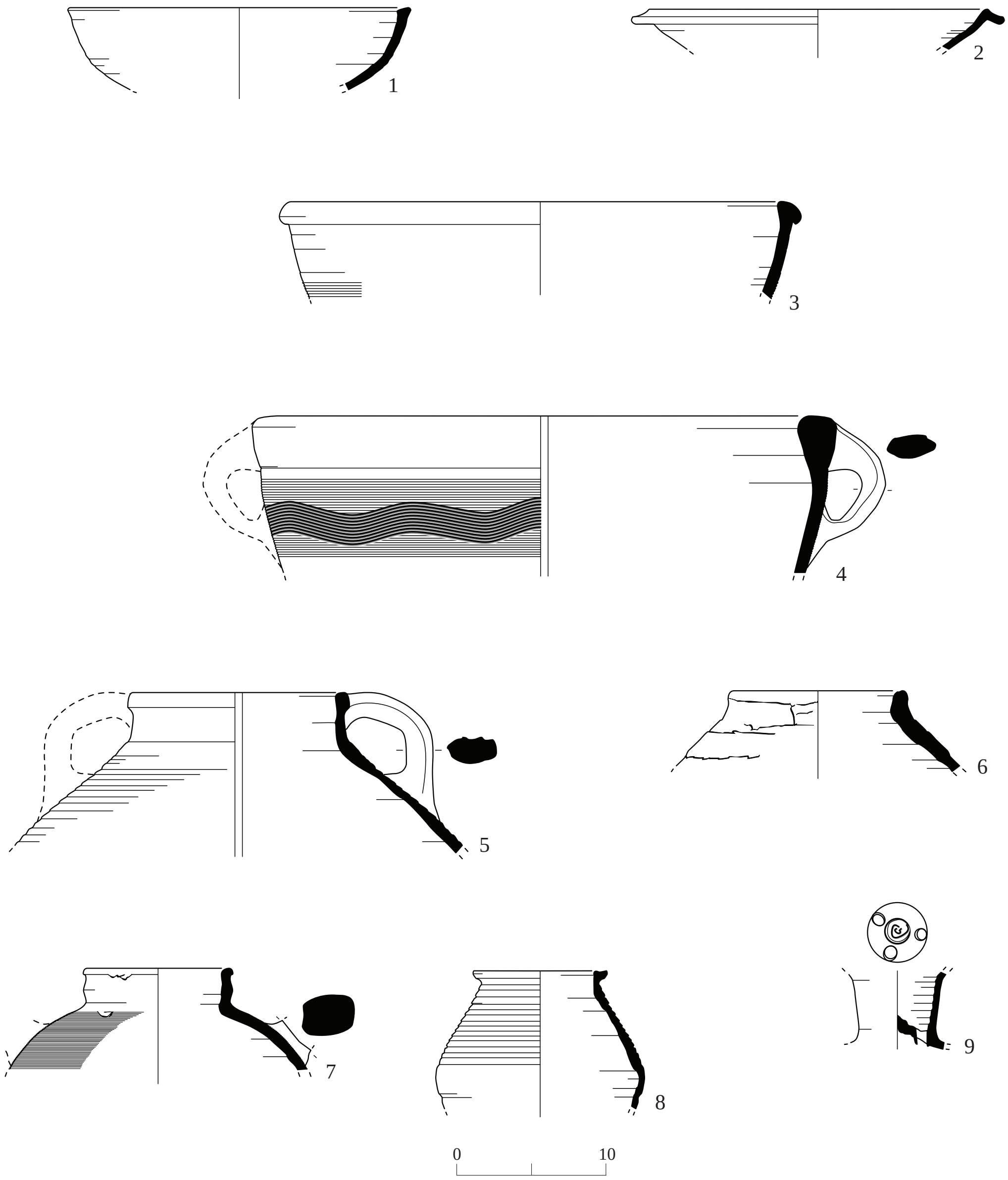

איור 22. כלי חרס מבור האשפה.

קנקנים (איור 22: 6, 7).— קנקן מס׳ 6, קנקן עזה, חסר צוואר וגושי טין דבוקים לכתפו. קנקן מס׳ 7 הוא קנקן שק בעל צוואר קצר וכתף מצולעת.

קנקנית (איור 22: 8).— לכלי שפה מחורצת, דופן מזווה וצילוע בחלקו העליון.

פך (איור 22: 9).— מהפך נשתמר רק חלק מהצוואר ולו מסננת.

נרות (איור 23).— לנר מס׳ 1 גוף אגסי ובסיס טבעת; כתפו מעוטרת בכתובת פסבדו־יוונית. נר זה שייך לטיפוס שמתוארך מהמאה הה׳ לסה״נ ועד לתקופה האומיית. נרות מס׳ 2 ו־3 הם שומרוניים, ולהם עין דמויית פרסה, חרטום מחודד מעט ותעלה רחבה. לנר מס׳ 2 ידית דמויית לשון ובסיס שטוח האופייניים לנרות אלו, שהחלו להופיע בשלהי המאה הו׳ לסה״נ אך נפוצים יותר בתקופה האומיית.

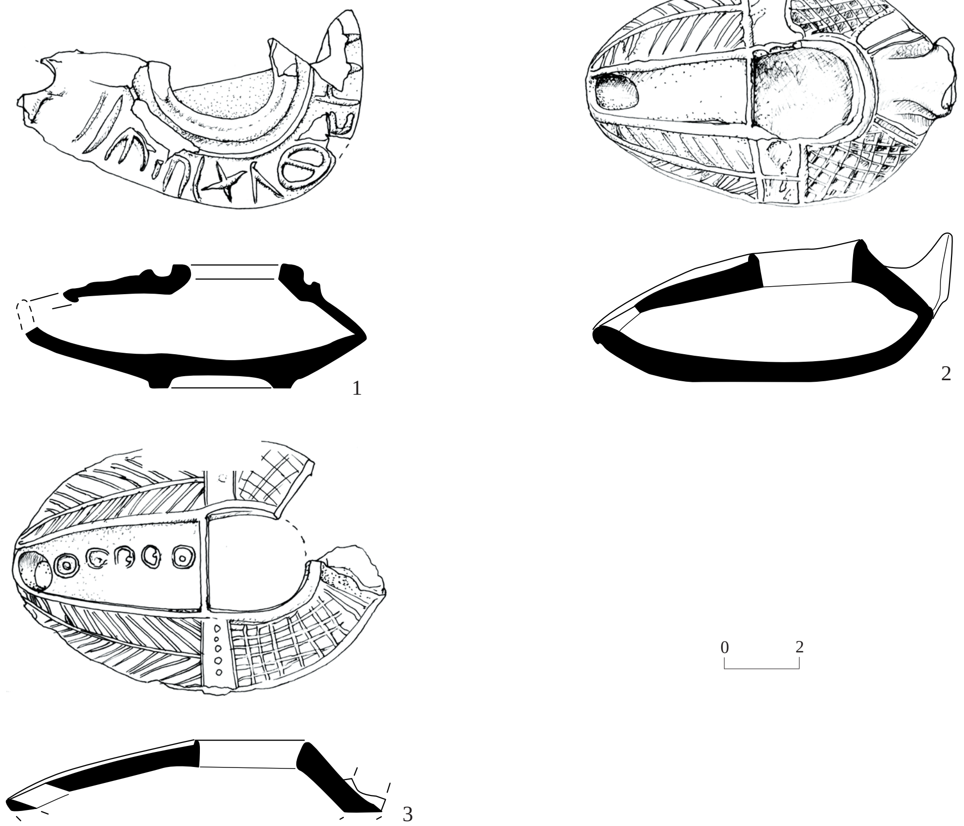

איור 23. נרות מבור האשפה.

מס׳	לוקוס	מס׳ רישום	תיאור	הקבלות
1	148	2005/3	טין צלהב, מפולם היטב	Hadad 2002:66–68, Type 28
2	148	2004/1	טין כתום–ורוד, מפולם היטב	Hadad 2002:74–78, Type 32
3	148	2004/2	טין כתום–אדום, מפולם היטב, ליבה כתומה	

סיכום

בית הקברות באזור נחפר רק בחלקו, ונמצאו בו ארבעה טיפוסי קברים ששימשו בו זמנית: קברי שוחה, קברי קנקנים, קברי לבני בוץ לא צרופות וקברי ארגז מדופנים בלוחות אבן. על סמך כלי החרס הם תוארכו לתקופת הברזל 1 (סוף המאה הי״ג–המאה הי״ב לפסה״נ). מקבילות לכלי החרס נמצאו בשכבות X–XI בתל קסילה (Mazar 1985:87–105). לדעתנו, הגיוון הרב בטיפוסי הקברים הוא, כדברי בונימוביץ (תשמ״ו:19): ״מזיגה תרבותית של גורם אתני מרקע אגאי עם יסודות מצריים וכנעניים־מקומיים״.

הקבורה בקברי שוחה שכיחה בארץ ויש לה מסורת ארוכה (גונן 1994: 83), ואילו הקבורה בקברי לבני בוץ נדירה מאוד. קבורת ילדים בקנקנים ידועה כבר בתקופת הברונזה הקדומה (יקותיאלי וגופנא תש״ן:61; לוי תשס״ה:63; ינאי תשס״ב:48). קבורה בשני קנקנים מחוברים מתקופת הברונזה התיכונה נמצאה בחפירה אחרת באזור (דותן 1990: 148–150) וכן במגידו (Guy 1938: Figs. 60; 63; 253), בחצור (ידין ואחרים 1959: 79–81) ובתל דן (Biran 1976:205; 1977:55). קברים מטיפוס זה מתקופת הברונזה המאוחרת נמצאו באזור (דותן תשכ״א:226), בכפר יהושע (דרוקס תשכ״ו), בתל זרור (כוכבי 1992: 473), בתל נאמי

(ארצי 1994: 92–94), באפולוניה (רול ואיילון 1989: 33) ובאל־הדאר (רול ואיילון 1989: 167). הקבורה בזוג קנקנים נמשכה ברחבי מסופוטמיה עד לתקופה הפרסית (Strommenger 1971:582–584), ובאזור בוע׳זכוי אף בתקופות ההלניסטית והרומית (Kühne 1969: 41–42).

האם לקבורה בקנקנים מחוברים יש משמעות תרבותית? האם זהו מנהג מקומי? לדעת דרוקס (תשכ״ו:220), גונן (1994: 88) וטב (Tubb 1995:143), הקבורה בקנקנים הייתה מקובלת ברמת אנטוליה ומקור המנהג שם, ואילו לדעת זינגר (תשס״ב:49*), היא נתגלתה בארץ־ישראל רק באזורים שהיו נתונים להשפעה מצרית ואולי אף היו תחת שלטון מצרי ישיר. קברים מסוג זה התגלו, כאמור, גם באתרים במישור החוף, דוגמת תל זרור ותל נאמי, וגם בפנים הארץ, דוגמת מגידו, כפר יהושע, חצור ותל דן. לדעתנו, רמת אנטוליה היא דוגמה ייחודית שאינה מצביעה על מנהג שכיח, וכמות קברי הקנקנים בארץ אף גדולה מזו שנמצאה באנטוליה. נראה שהשינויים בטיפוסי הקברים הם תוצאה ישירה של התיישבות קבוצה אתנית חדשה באזור, הקשורה כנראה בהגירת ״גויי הים״ לכנען במהלך התקופה. קבוצה זו הייתה הגורם הישיר להופעתם של מנהגי קבורה חדשים כפי שטוענים דרוקס (תשכ״ו:217), גונן (1994: 90) ומזר (תשמ״ו:26). הקבורה בקברי ארגז קשורה אף היא, כנראה, בהגירת ״גויי הים״ לכנען, וקברים מטיפוס זה הופיעו בעולם האגאי במאות הי״ב–הי״א לפסה״נ (מזר תשמ״ו:26).

אזור נמצאת בתחום ההתיישבות של גויי הים. נשאלת השאלה, האם הכלים הפלשתיים שנתגלו מעידים על הגירת גויי הים לאגן הירקון כדעת בונימוביץ (תשמ״ו:14–16). לדעתנו, הרציפות היישובית וההמשכיות בשיטת הקבורה ובכיוון הקברים, כמו גם הופעתם של מנהגי קבורה חדשים, מעידים על מיזוג המקומי והחדש בפלשת. נראה שהגירת גויי הים לאגן נחל איילון והתיישבותם באזור לא הייתה מלווה במשבר כלשהו. כלי החרס הפלשתיים שנמצאו בכמה מהקברים מעידים על ראשית השימוש בהם כמנחות קבורה. הימצאותם מלמדת שבמעבר מתקופת הברונזה המאוחרת לתקופת הברזל התרחש באזור שינוי תרבותי, והמסורות הכנעניות שולבו בתרבות החומרית החדשה שהביאו ״גויי הים״ (מזר תשמ״ו:26–27). גם צורת הקברים ומנחות הקבורה שהונחו בהם מעידים על כך (ברקאי 1994: 99). בית הקברות של אזור הוא עוד מרכיב חשוב בלימוד נדידת אוכלוסיות והשפעותיהן על האוכלוסייה המקומית.

***

נספח 1: בדיקות פטרוגרפיה של ממצאים מתקופת הברזל 1

ענת כהן־וינברגר

רקע גאולוגי. האתר מתאפיין בסלעי כורכר, דיונות חול וקרקעות חמרה. באזור ישנן גם קרקעות שהתפתחו על סדימנט אלוביאלי חרסיתי. במרחק של כ־14 ק״מ ממזרח לאתר, במורדות המערביים של הרי יהודה, יש סלעי גיר מגיל טורון וסלעי קִרטון וצור מגיל סנון (Campanian). על סלעי הגיר והקִרטון התפתחו קרקעות טרה־רוסה ורנדזינה. בנחלים המנקזים את הרי יהודה למערב, כמו אגן נחל איילון, התפתחו קרקעות על הסדימנט האלוביאלי־חרסיתי שמקורו במסלע של הרי יהודה (משרד החקלאות 1974; Sneh, Bartov and Rosensaft 1998).

תוצאות. שנים־עשר כלים נבדקו פטרוגרפית (טבלה 1). חמישה כלים (טבלה 1: 1–5) מתאפיינים בקרקע קרבונטית–סילטית עשירה בפורמיניפרים. הקרקע מלווה במגוון חסמים, שהעיקריים שבהם: קוורץ, קִרטון, פלדשפר וצור. מאסף החסמים מצביע על כמה סביבות גאולוגיות. מקור הקוורץ והפלדשפר בחולות החוף, ואילו מקור הקִרטון והצור באזורים ההרריים שממערב. מאסף מגוון זה עשוי להימצא בקרקעות האלוביאליות של נחל איילון הסמוך לאתר.

שלושה כלים (טבלה 1: 6–8) מתאפיינים בקרקע קרבונטית עשירה בסילט שיש לזהותה כלס. קרקעות לס מופיעות בשפלה הדרומית ובמערב הנגב ועל כן כלים אלו אינם מקומיים. כלי אחד (טבלה 1: 9) מאופיין בטין קרבונטי בעל אוריינטציה אופטית בולטת, עשיר בתחמוצות ברזל. החסמים בטין הם קוורץ דק גרגר, שברי אצות (אמפירואה) וקִרטון, ויש לזהותו כחוואר. מקור הכלי בחוף הצפוני של הלבנט, מעכו צפונה לעבר חופי לבנון וסוריה. כלי אחד (טבלה 1: 10) מאופיין בטין איזוטרופי (תוצאה של צריפה בטמפרטורה גבוהה), עשיר בסילט ומיקה ומלווה בשברי שיסט. מקור הכלי בקפריסין. שני כלים (טבלה 1: 11, 12) מאופיינים בטין קרבונטי וחסמי גיר מעוגלים; מקורם אינו ידוע.

טבלה 1

מס׳	איור	הכלי	קבר	לוקוס	מס׳ רישום	טין	חסמים	חומר הגלם	מקור גאוגרפי
1	1:13	קנקן	T4	104	1057	טין קרבונטי מעורבב עם טרה־רוסה, עשיר בפורמיניפרים	קוורץ, כורכר, קרטון, פלדשפר, ביוטיט, קוורצוליט	רנדזינה/ אלוביום חרסיתי	המורדות המערביים של הרי יהודה/אגן נחל איילון
2	2:13	קנקן	T4	104	1058	טין קרבונטי עשיר בפורמיניפרים, בעל אוריינטציה אופטית בולטת	בעיקר קוורץ דק גרגר, אך גם מונטמורילוניט וצור	רנדזינה/ אלוביום חרסיתי	המורדות המערביים של הרי יהודה/אגן נחל איילון
3	2:15	קנקן	T7	152	1054/1	טין קרבונטי בעל אוריינטציה אופטית בולטת, עשיר בפורמיניפרים	קוורץ, קִרטון ופלדשפר	רנדזינה/ אלוביום חרסיתי	המורדות המערביים של הרי יהודה/אגן נחל איילון
4	2:17	פך בירה	T9	114	1067	טין קרבונטי סילטי, עשיר בפורמיניפרים	קוורץ, קרטון ופלדשפר	רנדזינה/ אלוביום חרסיתי	המורדות המערביים של הרי יהודה/אגן נחל איילון
5	5:8	קערה	T1	106	1053	טין קרבונטי סילטי מעורבב עם טרה־רוסה ועשיר בפורמיניפרים	קוורץ, כורכר וצור	רנדזינה/ אלוביום חרסיתי	המורדות המערביים של הרי יהודה/אגן נחל איילון
6	12:20	קנקנית		103	1005/1	טין קרבונטי סילטי	גיר מעוגל	קרקע לס	השפלה
7	6:8	קערה	T1	106	1052/1	טין קרבונטי סילטי	חסמים קרבונטים מעוגלים, נארי	קרקע לס	השפלה
8	16	קדרה	T8	150	1056	טין קרבונטי ברזלי, עשיר בסילט	קוורץ וקרבונט דקי גרגר	קרקע לס	השפלה/מערב הנגב
9	9:8	צפחת	T1	106	1013/3	טין קרבונטי בעל אוריינטציה אופטית בולטת	קוורץ דק גרגר, שברי אצות, קִרטון	חוואר תצורת טקיה	החוף הלבנוני
10	2:9	פך	T3	151	1061	טין איזוטרופי שרוף בטמפרטורה גבוהה, עשיר בסילט, מיקה סילטית	שיסט	סביבת סלעים מטמורפיים	קפריסין
11	3:17	צפחת	T9	114	1074	טין קרבונטי מעט סילטי	גיר מעוגל	לא מזוהה	לא ידוע
12	3:9	צפחת	T3	151	1062/1	טין קרבונטי, מעט מיקה סילטית	קרבונטים מעוגלים	לא מזוהה	לא ידוע

הערות

[1] החפירה, בניהולה של אביבה בושנינו, נערכה בחודש מאי 2001 מטעם רשות העתיקות (הרשאה מס׳ A-3422). סייעו צח קניאס (מנהל שטח), אבי האג׳יאן (מדידות), טניה קורנפלד ורינה ברין (שרטוט), יוסי נגר (אנתרופולוגיה פיסית), צילה שגיב (צילומי שטח וממצא), מרינה שויסקיה (ציור), מיכל בן־גל (רפאות), אלה אלטמרק (ניקוי מתכות), גבריאלה ביכובסקי (זיהוי מטבעות), ענת כהן־ויינברגר (פטרוגרפיה), חמודי חלאילה (כלי צור) ודייגו ברקן (פיקוח). תודה מיוחדת למרטין פיילשטוקר על שהתיר לי לפרסם את הקברים מחפירתו.

[2] לסיכום החפירות שנערכו משנות ה־50 ועד לשנות ה־90 למאה הכ׳, ר׳ .Golani and Van Den Brink 1999:41–43

[3] השטח שחפרה אביבה בושנינו סומן באות E (שטח B בחפירתו של מרטין פיילשטוקר, הרשאה מס׳ A-3660).

[4] שטח החפירה לא הורחב בשל בקשה מטעם נציג משרד הדתות.

[5] ותיקי שכונת שפינוזה העידו שהוא נשדד בידי משה דיין (ר׳ גם שגב 2005: 493).

הפניות

ארצי מ׳ 1994. נוהגי קבורה בתל נאמי. בתוך א׳ זינגר, עורך. **קברים ונוהגי קבורה בארץ ישראל בעת העתיקה.** ירושלים. עמ׳ 91—95.

באומגרטן י״י תש״ס. בית יוצר מהתקופה הביזנטית לרגלי תל אשדוד. **עתיקות** 39: *69—*74.

בונימוביץ ש׳ תשמ״ו. האם ״התרבות החומרית הפלשתית״ היא אכן פלשתית? בעיות מתודיות בחקר התרבות הפלשתית. **ארכיאולוגיה** 1: 1—21.

בן־דוד ח׳ תשנ״ח. בתי בד וייצור שמן זית ביישובי הגולן בתקופת המשנה והתלמוד. **עתיקות** 34: 1—61.

ברקאי ג׳ 1994. **קברים וקבורה ביהודה בתקופת המקרא.** בתוך א׳ זינגר, עורך. **קברים ונוהגי קבורה בארץ ישראל בעת העתיקה.** ירושלים. עמ׳ 96—164.

גונן ר׳ 1994. מנהגי קבורה ושונות תרבותית בכנען של תקופת הברונזה המאוחרת. בתוך א׳ זינגר, עורך. **קברים ונוהגי קבורה בארץ ישראל בעת העתיקה.** ירושלים. עמ׳ 77—90.

גרינהוט צ׳ תשנ״ח. חורבת חרמשית, עונות 1988—1990. **עתיקות** 34: 121—172.

דותן מ׳ תשכ״א. חפירות אזור, 1960. **ידיעות** כה: 224—230.

דותן מ׳ 1989. קבורת שריפה באזור — עיר נחלת דן. **ארץ־ישראל** כ: 164—174.

דותן מ׳ 1990. קבורת ״כד תינוק״ מתל עכו. **ארץ־ישראל** כא: 148—151.

דרוקס א׳ תשכ״ו. קבורה ״חיתית״ ליד כפר יהושע. **ידיעות** ל: 213—220.

זיגלמן ע׳ תשנ״ו. חפירת בדיקה בח׳ קסטרה 1988. **עתיקות** 29: *77—*92.

זינגר א׳ תשס״ב. על קבורה חתית. **באר שבע** טו: *47—*58.

ידין י׳, אהרוני י׳, דונאייבסקי מ׳, דותן ט׳, עמירן ר׳ ופרו ז׳ 1959. **חצור ב.** ירושלים.

ינאי א׳ תשס״ב. עין אסור (עין אסאוויר). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 113: 47—49.

יצחקי א׳ 1979. אזור. בתוך א׳ יצחקי וד׳ אלון, עורכים. **מדריך ישראל** ו: **השרון, דרום מישור החוף וצפון הנגב.** ירושלים. עמ׳ 92—95.

יקותיאלי י׳ וגופנא ר׳ תש״ן. ניצנים. **חדשות ארכיאולוגיות** צה: 61.

כוכבי מ׳ 1968. החפירות בתל זרור. **קדמוניות** א(4): 128—130.

כוכבי מ׳ 1992. זרור, תל. בתוך א׳ שטרן וא׳ לוינזון־גלבוע, עורכים. **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל** 2. ירושלים. עמ׳ 472—474.

לוי י׳ תשס״ה. בית הקברות מתקופת הברונזה התיכונה II א—ב בחולות ראשון לציון. בתוך מ׳ פישר, עורך. **יבנה, יבנה־ים וסביבתן: מחקרים בארכיאולוגיה ובהיסטוריה.** תל אביב. עמ׳ 59—68.

מזר ע׳ תשמ״ו. האמנם לא עוד ״תרבות פלשתית״? תשובה לש. בונימוביץ. **ארכיאולוגיה** 1: 22—27.

משרד החקלאות 1974. **מפת קרקעות. גיליון ראשון לציון. 1:50,000.**

נחשוני פ׳ תש״ס. אתר מהתקופה הביזאנטית מצפון לשכונת מגדל, אשקלון. **עתיקות** 38: *99—*111.

עמירן ר׳ 1971. **הקיראמיקה הקדומה של ארץ־ישראל.** ירושלים.

ענתי ע׳ 1958. בית הקברות של תל אבו־הואם. **עתיקות** ב: 80—92.

רול י׳ ואיילון א׳ 1989. **אפולוניה ודרום השרון.** תל אביב.

שבתאי צ׳ והיזמי ח׳ תשנ״ז. מתקן חצוב (מקווה?) בבית אמר. **עתיקות** 32: 203—204.

שגב ת׳ 2005. **1967 — והארץ שינתה פניה.** ירושלים.

Bierling N. 1998. *Tel Miqne-Ekron. Report on the 1995–1996 Excavations in Field XNW: Areas 77, 78, 89, 101, 102; Iron Age I.* Jerusalem.

Biran A. 1976. Notes and News. *IEJ* 26:202–206.

Biran A. 1977. Notes and News. *IEJ* 27:54–55.

Biran A. and Negbi O. 1966. The Stratigraphical Sequence at Tel Sippor. *IEJ* 16:160–173.

Dothan M. 1961. Quelques tombes de l'age du fer ancien a Azor. *Bulletin de la Société d'Anthropologie* XII:79–91.

Dothan M. 1971. *Ashdod* II–III: *The Second and Third Seasons Excavations 1963, 1965* (*'Atiqot* [*ES*] 9–10). Jerusalem.

Dothan M. and Porath Y. 1982. *Ashdod* IV: *Excavation of Area M* (*'Atiqot* [*ES*] 15). Jerusalem.

Dothan M. and Porath Y. 1993. *Ashdod* V: *Excavation of Area G* (*'Atiqot* 23). Jerusalem.

Dothan T. 1982. *The Philistines and their Material Culture.* Jerusalem.

Golani A. and Van Den Brink E.C.M. 1999. Salvage Excavations at the Early Bronze Age IA Settlement of Azor. *‘Atiqot* 38:1–49.

Guy P.L.O. 1938. *Megiddo Tombs* (OIP 33). Chicago.

Hadad S. 2002. *The Oil Lamps from the Hebrew University Excavations at Bet Shean* (Qedem Reports 4). Jerusalem.

Johnson B.L. 1988. The Pottery. In G.D.Weinberg ed. *Excavations at Jalame—Site of a Glass Factory in Late Roman Palestine.* Columbia, Mo. Pp. 137–226.

Khalidi W. 1992. *All that Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948.* Washington D.C.

Killebrew A.E. 1998. Ceramic Typology and Technology of Late Bronze II and Iron I Assemblages from Tel Miqne-Ekron: The Transition from Canaanite to Philistine Culture. In S. Gitin, A. Mazar and E. Stern eds. *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE; In Honor of Prof. Trude Dothan.* Jerusalem. Pp. 379–405.

Kühne H. 1969. Die Beftattungen der hellenistischen bis spätkaiferzeitlichen Periode. In K. Bittel. *Boġazköy* 4. Berlin. Pp. 35–45.

Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa* 200–800 CE. Sheffield.

Maisler B. 1950–1951. The Excavations at Tell Qasile. *IEJ* 1:125–136.

Mazar A. 1985. *Excavations at Tell Qasile* II (Qedem 20). Jerusalem.

Oren E.D. 1973. *The Northern Cemetery of Beth-Shan.* Leiden.

Schumacher G. 1908. *Tell el-Mutesellim* I. Leipzig.

Seger J.D. 1988. *Gezer* V: *The Field I Caves.* Jerusalem.

Sneh A., Bartov Y. and Rosensaft M. 1998. *Geological Map of Israel. 1:200,000, Sheet* 2: *Geological Survey of Israel.* Jerusalem.

Strommenger E. 1971. Grab; Grabgefässe–behälter, Reallexikon der Assyriokogie 3/8. In E. Weidner and W. von Soden eds. *Reallexikon der Assriologie und vorderasiatichen Archäologie.* Berlin–New York. Pp. 581–593, 609–610.

Tubb J.N. 1988. Tell es-Sa‘idiyeh: Preliminary Report on the First Three Seasons of Renewed Excavations. *Levant* 20:23–88.

Tubb J.N. 1995. An Aegean Presence in Egypto–Canaan: Egypt, Aegean and the Levant. In W.V. Davies ed. *Interconnections in the Second Millenium BC.* London. Pp. 136–145.

Tufnell O., Baden-Powell D.F.W., Bate D.M.A., Černỳ J., Diringer D., Giles M., Helbaek H., Isserlin B.S.J., Murray M.A., Parker B., Porada E., Thompson F.C., Todd E. and Waechter J. 1958. *Lachish (Tell ed-Duweir)* IV: *The Bronze Age.* London–New York–Toronto.

Ustinova Y. and Nahshoni P. 1994. Excavations in Ramat-Nof. *‘Atiqot* 25:162–165.

IRON AGE I TOMBS IN THE AZOR CEMETERY

AVIVA BUCHENNINO AND ELI YANNAI
(PP. 17*–40*)

In 2001–2002, a salvage excavation was conducted in the ancient cemetery of Azor (map ref. NIG 1815–8/6592–6; OIG 1315–8/1592–6) on behalf of the Israel Antiquities Authority. The site is located along the eastern fringes of the cemetery that stretches across an extensive area of *kurkar* hills south and east of Tel Azor. The excavation was carried out in five areas (A–E; Fig. 1).

Iron Age I tombs (end of the thirteenth and the twelfth centuries BCE) were discovered in Areas A, D and E; a refuse pit that dates to the Byzantine and Umayyad periods was exposed in Area D; and tombs from the Ottoman period and the British Mandate were found in Areas B and C. Some of the ancient tombs had been plundered or disturbed by later construction (e.g., W10, a wall belonging to the Arab village Yazor, built upon the ancient tombs), and their offerings were found discarded outside the tombs (e.g., T8 and T10); thus it was not always possible to correlate the finds with a specific tomb. The funerary offerings were ascribed to the deceased based on their location and proximity to them.

Nine Iron I tombs and five deceased, whose skeletons were disturbed, were discovered in Area A. It should be noted that two imported Cypriot vessels (bilbils), dating to LB IIB, were found in T3 in Area A and in T27 in Area E (Figs. 9:2; 11:1 respectively), alongside vessels from Iron I. These Cypriot vessels attest that Late Bronze Age tombs existed at the site. Another tomb was discovered in Area D (Plan 2). Six more tombs dating to Iron I, along with several scattered human bones, were revealed in Area E (Plan 3). Four methods of burial were used in the cemetery during this period:

1. Burial in pits (T1–T3, Plan 1; T26–T30, Plan 3; Figs. 2, 3).
2. Burial in two ceramic jars, whereby the neck of one vessel is inserted in the neck of the other (T4–T7, Plan 1; Figs. 4, 5, 13, 15).
3. Burial in tombs made of unfired mud bricks (T8, T9, Plan 1; T25, Plan 2; Fig. 6).
4. Burial in cist graves lined with *kurkar* slabs (T10, Plan 1; T31, T32, Plan 3).

The pottery vessels that were provided as funerary offerings included imported vessels as well as locally produced ware. Two of the vessels date to LB IIB (Figs. 9:2; 11:1) and the rest are from Iron I (Figs. 8–20). Bronze pins (Fig. 12:2, 3) were found in one tomb (T30). Vessels that date to Iron I (Fig. 20), and to the Abbasid–Fatimid (Fig. 21:1) and Ottoman (Fig. 21:2) periods, were found outside the tombs.

A refuse pit (not drawn), partly excavated, was discovered in Area D, c. 200 m north of T25 (Plan 2). It yielded a very large quantity of pottery vessels (Figs. 22, 23), a few fragments of glass vessels and one poorly preserved coin (not drawn). The coin is illegible, but based on its shape, it was probably minted in the fourth century CE. According to the ceramic artifacts that were discovered in it, the pit was probably used in the Byzantine and Umayyad periods.

Thirteen tombs, aligned in an east–west direction (T11–T24; Plans 4, 5; Figs. 24, 25), were found in Areas B and C. The tombs were rectangular and built of roughly dressed *kurkar*. They were constructed in sandy soil that contained pottery sherds from the Byzantine period. Although the tombs were not opened, it seems they should be dated to the Ottoman period and the time of the British Mandate. The deceased interred inside them were probably Muslims, residents of the Arab village of Yazor. The location of the late cemetery was determined because of its proximity to the tomb of Imam ʻAli, situated just a short distance away.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map of the excavation areas.
Fig. 2. Tomb T2, looking northwest.
Plan 1. Area A, plan and sections.
Fig. 3. Tombs T3, T4 and T6, looking west.
Fig. 4. Tombs T4 and T6, looking west.
Plan 2. Area D, Tomb T25.
Fig. 5. Tomb T10, looking west.
Plan 3. Area E, general plan of the cemetery.
Plan 4. Area B, Tombs T11–T21.
Plan 5. Area C, Tombs T22–T24.
Plan 6. Area C. Building remains.
Fig. 6. Tombs in Area B, looking east.
Fig. 7. Tomb in Area B, a close-up view.
Fig. 8. Pottery from T1.
Fig. 9. Pottery from T3.
Fig. 10. Flask from T26.
Fig. 11. Pottery from T27.
Fig. 12. Pottery and bronze objects from T30.
Fig. 13. Burial jars from T4.
Fig. 14. Burial jar from T6.
Fig. 15. Burial jars from T7.
Fig. 16. Krater from T8.
Fig. 17. Pottery from T9.
Fig. 18. Pottery from T10.
Fig. 19. Juglet from T32.
Fig. 20. Pottery from loci outside the tombs.
Fig. 21. Pottery of the Abbasid-Fatimid and Ottoman periods.
Fig. 22. Pottery from the refuse pit.
Fig. 23. Lamps from the refuse pit.